

יעקב שביט

תרבות וספרות 26.03.21

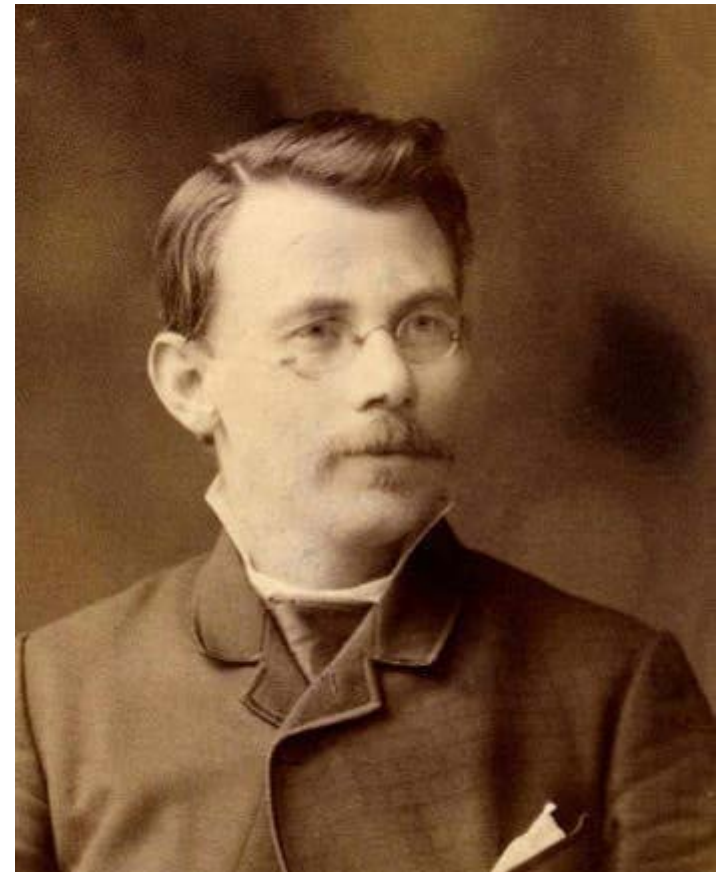
כי מלא חשק שלמה: מנדלקרן והקונקורדנציה שלו

בזכות מעשה הלשנה שאילץ אותו לעזוב את רוסיה ולגלות ללייפציג זכינו בקונקורדנציה למקרא, פרי עבודת ענקים של שלמה מנדלקרן שנמשכה עשרים שנה רצופות, שבהן, לפי עדותו של דוד פרישמן, "נעשה צנום וכחוש, ולחיינו, שהיו לפנינו מלאות, נעשו צומקות ושוקעות. כבר אז ניכר היה בעינינו איזה זיק של אש זרה, מעין האש שאנו מוצאים לפעמים בתוך עיניהם של בני־אדם שדעתם זחה עליהם וסופה להיות נטרפת."

מעשה נורא קרה באוגוסט 1879 בעיירה טאטאר־בונאר, אז בפלך בסרביה: ילדה נוצרית בת שבע בשם מריאנה, בתו של סנדלר, יצאה לשאוב מים מהמעייין ולא שבה. רצה הגורל ובאותו זמן נקברה ילדה יהודייה, מה שעורר את השמועה שהמתה היא בת הסנדלר, וכנקמה פורעים השליכו ילד יהודי לבאר ויצאו לפוגרום.

את סיפור הבלהות הזה קיבל אלכסנדר צדרבוים, המו"ל של העיתון "המליץ" (שנדפס מ-1871 בפטרבורג) מאלמוני בשם יהודה אריה קשמל והוא נדפס בגיליון של ה-5.8.1879. קשמל דיווח "בלב נשבר ונדכא" שהוא ממהר לעיר הגליל קישינב בכוונה להזעיק את השלטונות כדי שיוכח שאין ליהודים נגיעה במותה של הילדה מארינה.

החקירה העלתה שמדובר בעלילת דם שלא היתה ולא נבראה, ובמהרה התברר כי נבדחה על-ידי סגן הרב מטעם של אודסה, שלמה מנדלקרן (1846-1902), ששמר טינה, שהסיבות לה עלומות, לעורך "המליץ" וכנקמה זמם להכשיל את העיתון. הוא אף הלשין לשלטונות שהעיתון פירסם ידיעה כוזבת. כשנודע לבניו של צדרבוים, שהתגוררו באודסה, שהמקור לסיפור הבדוי הוא מנדלקרן הפיצו בעיר את הידיעה. מנדלקרן תבע אותם על הוצאת דיבה אבל הורשע בבית המשפט. בעקבות הפרשה מנדלקרן פוטר ממשרתו ונאלץ לעזוב את רוסיה, משאיר אחריו את אשתו השנייה, אסתר בת העיר ברודי, ועקר ללייפציג, שם התגוררו בני משפחתה. בעקבות ההלשנה סגרה הצנזורה את "המליץ" לחמישה חודשים. כשחזר העיתון להופיע הוא סיפר לקוראיו על מעשה הנבלה. המשפט כולו נסקר ב-16 עמודים בגיליון מס' 2 של "המליץ" לשנת 1880.

שלמה מגדלקרן היה טיפוס מובהק של תלמיד חכם ומלומד. הוא למד בבית המדרש לרבנים בז'יטומיר, לאחר מכן בבית המדרש בווילנה, ואחר כך לשונות שמיות באוניברסיטה של פטרבורג. משם עבר לאודסה, בה חי שבע שנים ושימש כעוזר לרב ובד בבד למד משפטים. אחרי ש"גלה" ללייפציג הוא נרשם ללימודים, לפי

רשומות האוניברסיטה של יינה ב-1880, ולעדוּתו קיבל דוקטורט על נושא שלאמיתו של דבר כבר כתב עליו באוניברסיטה הרוסית, על חוקי הירושה במקרא ובתלמוד. בארכיון האוניברסיטה לא נמצא רישום מתי הגיש את החיבור, אבל ייתכן שאבד.

שנות חייו בלייפציג היו פוריות מאוד: הוא הרבה לפרסם מאמרים ושירים, תירגם לעברית את "מנגינות עבריות" של לורד ביירון, את משלי לסינג לרוסית וסיפורים של קורלנקו לגרמנית, וכן כתב ספר דקדוק של השפה הרוסית ומילון רוסי-גרמני ועוד. לפי הלקסיקון הגרמני למשוררים וסופרים מ-1913 לימד לפרנסתו (לא ידוע כמה זמן) באוניברסיטה של לייפציג לימודים סלאביים והיה מתורגמן לנאשמים בבית המשפט. בתוֹך הספיק לשמש באמצע שנות השמונים שנה אחת כרבה של בלגרד, וכשחלה שם שב ללייפציג.

אין לדעת אם מנדלקרן היה מגשים את המפעל הגדול של חיבור הקונקורדנציה אילולא הסתבך באותה הלשנה, ואולי היה זוכה לתמיכה של "חברת מרבי השכלה בפטרבורג". החברה, שנוסדה בסוף 1863 במטרה להורות רוסית ולהפיץ השכלה בסיסית בציבור היהודי וליזום כתיבת ספרים בעברית, הכירה היטב את מנדלקרן: ב-1868 פנתה אליו בהצעה לתרגם ולערוך מרוסית ספר על ההיסטוריה של רוסיה שהופיע באפריל 1873 בשלושה כרכים. אמנם קלוזנר חרץ את דינו כספר שאין לו "ערך מדעי", אבל כתוב "בסגנון קל ושוטף והוא נוח לקריאה, ואף יחיד הוא ממין זה עד היום". לאמיתו של דבר זהו ספר רחב יריעה ויחיד במינו בהיסטוריוגרפיה היהודית שעוסק לא רק בהיסטוריה פוליטית אלא גם בהיסטוריה הכלכלית, הדתית והתרבותית של רוסיה. הספר זיכה את מחברו ברגע של תהילה: כשהצאר אלכסנדר השני עבר באודסה

בדרכו לאחוזת הנופש שלו בקרים מנדלקרן היה בין מקבלי פניו, והגיש לצאר את שלושת הכרכים ב"תכריך יקר ונעים"; הצאר העניק לו "טבעת זהב גדולה מעולפת באבנים יקרות לאות רצון ויקר" ("הצפירה", 28.9.1875). דומה שלא נטעה אם נשער שמנדלקרן הוא זה שדאג לכרוך את הכרכים בכריכה יקרה.

כעשרים שנה חי מנדלקרן בלייפציג אבל לא הרבה ידוע על חייו שם, ואולם אין ספק שהמפעל הגדול דרש יציבות שבה זכה בעיר. רק ב-1883 מופיע רישום של כתובתו, ומתברר ששכר חדר עבודה קטן ברחוב נירנברג הסמוך. את פרנסתו מצא מכתובה לעיתונים ומתרגומים: הוצאת "רקלם" המקומית שילמה לו שכר רעב של עשרה מארקים לכל 16 עמודים מוכנים להדפסה של קלאסיקה רוסית, פחות משכרו היומי של פועל דחק, לכן נאלץ לקבל עבודות תרגום ועריכה. כשביקש אחרי 15 שנות עבודה העלאת שכר פוטר ואת מקומו ירש מהגר רוסי צעיר ועני.

שלמה מנדלקרן היה טיפוס מובהק של תלמיד חכם ומלומד. הוא למד בבית המדרש לרבנים בז'יטומיר, לאחר מכן בבית המדרש בוילנה ולשונות שמיות באוניברסיטה של פטרבורג. משם עבר לאודסה ושימש כעוזר לרב ולמד משפטים. אחרי ש"גלה" ללייפציג נרשם ללימודים ואף קיבל דוקטורט על חוקי הירושה במקרא ובתלמוד

הוא היה יכול לשפר את מצבו הכלכלי אם היה מקבל את ההצעה של פרנץ דליטש, חוקר המקרא הנודע ומתרגמו לגרמנית, לכתוב למענו קונקורדנציה למקרא, אבל כיהודי אדוק דחה את ההצעה כדי לא לעבוד

במכון הלוטרני שהיה ידוע בפעילותו המסיונרית. בד בבד, תקופה מסוימת קיבל קצבה שנתית צנועה מהברון רוטשילד.

תיאור יחיד מכלי ראשון של החיים הספרטניים שניהל מנדלקרן בלייפציג בא מהסופר דוד פרישמן, שראה במו עיניו "מה זו עבודת־ענקים. האיש המקדיש עצמו לעבודה כזו, ובלבד שהוא עושה באמונה, הוא גיבור — גיבור אשר לו די אומץ־לב להמית את עצמו על עבודתו ולהקריב את חייו לה לקורבן". פרישמן ביקר בביתו של מנדלקרן כמה פעמים וראה ש"גופו, שהיה לפניו בריא ואיתן, נעשה צנום וכחוש, ולחיו, שהיו לפניו מלאות, נעשו צומקות ושוקעות. כבר אז ניכר היה בעיניו איזה זיק של אש זרה, מעין האש שאנו מוצאים לפעמים בתוך עיניהם של בני־אדם שדעתם זחה עליהם וסופה להיות נטרפת. והדבר הזה לא ייפלא: יותר מעשרים שנה היה האיש עסוק במלאכה אחת והשקיע בה את כל מוחו ואת כל כוחו; יותר מעשרים שנה עבד ועשה בה יום־יום כעשרים שעה. לפעמים, כאשר כבר עלה על משכבו בלילות ומלה אחת באה פתאום וטפחה לו על מוחו, או באה איזו נקודה שלא היתה במקומה וזעזעה את מיתריו, היה קם ולובש שנית את מעילו ושב אל שולחן עבודתו, האיש הזה היה גיבור". פרישמן מוסיף שמלאכת ההגהה של הקונקורדנציה ארכה חמש שנים ושמנדלקרן נעזר על־ידי "אחדים מרעיו, שהם אנשים חכמים ומלומדים מפורסמים", אבל דומה שהפריז בתיאור הספרטניות של מנדלקרן, וגם לא הזכיר את העבודות שעסק בהן לפרנסתו ולא את היצירות הרבות שחיבר בתקופה הזאת.

היתה זו הוצאת Viet et Comp בלייפציג שקיבלה עליה את הדפסת הקונקורדנציה "היכל הקודש", 1532 עמודים בכריכה מהודרת ועל נייר איכותי, מה שהביא למחירה הגבוה. ההדפסה התעכבה כי מנדלקרן כתב על הכרטיסיות בכתב מחובר (cursive) שהסדרים התקשו לקרוא. כמעט חמש שנים עברו עליו בהעתקה לכתב מרובע (כתב דפוס) בעזרתו של ידיד בשם יצחק יעקב כהן. בכך לא הסתיימה המלאכה. מנדלקרן נהג לנסוע מעיר לעיר ברכבות לילה, כדי להימנע מהצורך ללון בבתי מלון, כשבא לבתי עשירים כדי להפציר בהם לקנות את הספר, שמחירו היה 150 מארק. מהדורה מקוצרת של הקונקורדנציה בשם "תבנית ההיכל", ובה רק כאלף עמודים, עלתה כ-100 מארק, המחיר ששילמו כ-300 הרוכשים מראש של הקונקורדנציה המלאה (שחלקם מתו לפני שראתה אור).

ידיעות בעיתונות התקופה מלמדות שמסעותיו לקחו אותו גם בחוץ לגבולות גרמניה. כך לדוגמה הגיע במארס 1892 לאמסטרדם כדי לאסוף חותמים מראש על "ספרו רב הכמות והאיכות" שעליו עמל 12 שנים "ביגיעת בשר ורוח לבנות את הבניין הגדול הזה... תפארת לעושהו ותפארת לספרותנו". בסוף שנות התשעים הוא הרחיק עד ניו יורק ועוד קהילות בארצות הברית ובקנדה, למרות בריאותו הרופפת, והצליח למכור שם כמאה ספרים.

"האיש המקדיש עצמו לעבודה כזו, ובלבד שהוא עושה באמונה, הוא גיבור — גיבור אשר לו די

אומץ־לב להמית את עצמו על עבודתו ולהקריב את חייו לה לקורבן"

מעניין שהמאמר האחרון שכתב ערב הנסיעה, שנדפס בכתב העת "ממזרח ומערב" (כרך ד', 1899) שראה אור בברלין, מספר איך נסע לספרייה של אוניברסיטת פרנקפורט לבחון כתבי־יד של הרמב"ם, פירוש לספר איוב, "שמור כמטמון יקר ואוצר נחמד בארגז זכוכית". הספר נמסר לספרייה על־ידי הרב האורתודוקסי המזרחן מפרנקפורט ד"ר מרקוס (מרדכי) הורוביץ, ומנדלקרן מיהר לספרייה, זיהה את מחברו כמקובל והשבתאי בן המאה ה-17 יליד חברון שבמסעותיו לאיסוף כספים הגיע גם לפרנקפורט, והוכיח שמדובר בזיוף. כתב היד, הוא כותב, מונח במחלקת כתבי היד "לא לעזר ולא להועיל כי אם לאות לבני מרי!" הוא פירסם את העניין, לדבריו, כדי ש"הרמאים לא ימצאו עוד ידיים להכשיל בו את הרבים."

אי־אפשר שלא לראות כאן מעין סגירת מעגל: לגרמניה הגיע בגלל זיוף וחיבורו האחרון מספר איך חשף זיוף.

כשהופיעה הקונקורדנציה ב-1896 הכל היללו ושיבחו אותה. ההיסטוריון יוסף קלוזנר כתב: "מי שלא ראה את הספר הענקי, שקשה לאדם אחד אפילו לטלטלו, לא יבין, מה העבודה שלמעלה מכוח־אנוש שהשקיע מנדלקרן בספר זה. לא לחינם בזזו עליו את מבחר־כוחותיו, ובוודאי היה הספר, על כל פנים, אחד מן הגורמים למחלתו, שמת בה."

לא נדע למה התחיל מנדלקרן להתעניין בספיריטואליזם כבר ב-1881, ואף התקבל לאגודה ללימודים ספיריטואליים בעיר והיה למשתתף קבוע בסיאנסים. באחד מהם, כך סיפר לאלברט כץ, מחבר ההספד עליו

בשבועון "אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", עלו באוב חמש רוחות, אחת מהן רוחו של יהודי בשם יצחק וצל. הרוחות נגעו ברגליו של מנדלקרן, תופפו עליהן, פתרו כמה שאלות בענייני דת ופירשו כמה טקסטים מקראיים. "לשאלתי", כך סיפר, "לאן צריכים ללכת בני עמי הנרדפים ברוסיה, לפלשתינה או לאמריקה, קיבלתי את התשובה: לא לפלשתינה ולא לאמריקה. הם צריכים להישאר במולדתם ולהמתין לגורל טוב יותר."

"ארבע־עשרה שנה עבד מנדלקרן בעריכת ספרו זה ולא אפריז יתר על המידה אם אומר כי כבושם הזה עוד לא בא בספרותנו. בצדק יאמר המחבר בהקדמתו לספרו: ברוך כבוד ה' ממקומו כי מלא כל חשק שלמה"

הרוח, מן הסתם, לא יכלה לדעת שמנדלקרן יפרסם ב-1886 ב"ישורון" (שראה אור בהנובר) שיר בשם "לתשעה באב" ובו הקריאה "עוֹבְרוּ יְשָׁנִים עִם־נְרָדָמִים / לְשִׁיבַת צִיּוֹן הָרִימוּ מְסֵלָה, פָּנוּ דָרֶךְ אֶל עִיר הַתְּהִלָּה, מְכוֹן לְשִׁבְתְּכֶם עוֹלָמִים", עם האקרוסטריון שלמה חזק, וישתתף בקונגרס הציוני הראשון בבזל ב-1897, בין היתר, בתקווה למצוא שם חותמים לקונקורדנציה.

הוא חלה פעמיים בהתמוטטות עצבים ולבסוף מת בווינה, לשם נסע אולי כדי לקבל טיפול פסיכיאטרי, במארס 1902. "מת בארץ נוכרייה, גלמוד ובודד וערירי", כותב פרישמן. גופתו הובאה לקבורה בלייפציג ובהלווייתו השתתפו מעטים. הוא מת "בודד, עזוב מרעיו, נפרד מאוהביו וממכבדיו, כמו שהיה החכם העברי

בחייו, כן במותו... שמו יישאר בספרותנו לדור ודור ככוכב מבריק ונרו לא ידעך" ("המגיד", 10.4.1902). בבית הקברות היהודי בלייפציג לא מצאנו את קברו וייתכן שהקבר נמצא בחלקת הקבר של משפחת ביק, משפחתה של אשתו. ביטאון הקהילה היהודית בלייפציג ציין אותו בדצמבר 1934 כאחד מגדולי החכמים היהודים שחיו בעיר והטביעו בה את חותמם.

כאן לא מסתיים הסיפור. מנדלקרן תירגם לגרמנית את "אהבת ציון" של אברהם מאפו בשם "תמר" (לייפציג, 1885), אבל בתרגום הופיע כמחבר הספר ועל כך הואשם בהטעיה, בעצם בפלגיאט. להגנתו טען שזאת היתה דרישת המו"ל הגרמני וכי הוסיף על דף נפרד הקדשה למאפו; ואולם ההצדקה הזאת לא הועילה לו. שנה אחרי מותו נפל מנדלקרן עצמו קורבן לפלגיאט, ולא סתם, אלא בספר שיצא לאור ב-1903 בדפוס "המליץ". אחד בשם לאון רבינוביץ הוציא לאור בפטרבורג ספר בשם "ספר המתאימות בכתבי הקודש", שהוצע לחותמים על העיתון, ולא היה, זאת הוכיח פרישמן, אלא העתקה מתוך הקונקורדנציה של מנדלקרן.

בספרו של ש"י עגנון על שהותו בלייפציג בימי מלחמת העולם הראשונה, "בחנותו של מר לובלין", מנדלקרן נזכר בדרך אגב, בלי להזכיר שחי בעיר ושבה כתב את הקונקורדנציה. בתל אביב יש רחוב על שמו בשכונת ביצרון. השניים השאירו אחריהם את התהייה אם מפעל מסוג זה יכול לצאת לפועל רק על-ידי אנשים אקסצנטריים, אחוזי דיבוק ורדופים על-ידי תחושת ייעוד שהסביבה רואה בהם מטורפים או משוגעים לדבר אחד, והם קונים את עולמם רק בערוב ימיהם או אחרי מותם.

המקור העיקרי לביוגרפיה של הקונקורדנציה, ושבו נעזרנו הרבה, הוא המאמר : *Hans H. Wellisch*,
"*Hebrew Bible Concordances, with a Biographical Study of Solomon Mandelkern*",
-*Maik Kerstin von de Krone* תודה לד"ר *Jewish Book Annual, Vol. 43, 1985, 56-91*.
Strobel מאוניברסיטת פרנקפורט על המידע בנוגע לחיבור המזויף שיוחס לרמב"ם.